

**Enllaçant mons,
cultivant noves arrels**

PILAR MARTÍNEZ SÁNCHEZ

Pilar Martínez Sánchez

Palma, 1999. Integradora i educadora social. Treballa a la fundació Natzaret, al pis Per un Futur, amb joves de 14 a 17 anys amb trastorns de la conducta i alta intensitat.

Resum

Els programes d'oci i temps lliure a Mallorca han demostrat que produeixen millores en el rendiment acadèmic i la cohesió social, i que són un element clau per a la inclusió d'adolescents en risc o en situació d'exclusió social. Aquest article se centra en una experiència sociocultural a Pere Garau (Palma), barri conegut per la seva popularitat multicultural i comercial, i que, a més, compta amb un pla de renovació urbana per millorar la qualitat de vida dels residents (Ballester i Oliver, 2014). L'objectiu de la proposta és fomentar l'oci sa en adolescents, immigrants o no, en situació o en risc d'exclusió social, a través de la cultura mallorquina, i evitar que emprin l'oci i el temps lliure en activitats no saludables. Així, se'ls ajuda a inserir-se en la societat i a crear relacions sanes entre iguals, i se'n fomenta el creixement personal.

En conclusió, l'oci cultural té un impacte positiu en el desenvolupament i el benestar d'aquests joves, de manera que se subratlla la necessitat de recursos i estratègies adequades (López-González, Martínez-Usero i García-Carrión, 2020).

Paraules clau: Oci i temps lliure / Adolescents en risc o en situació d'exclusió social / Mallorca / Cultura / Adolescents immigrants

Resumen

Los programas de ocio y tiempo libre en Mallorca han demostrado que producen mejoras en el rendimiento académico y la cohesión social, y que son un elemento clave para la inclusión de adolescentes en riesgo o en situación de exclusión social. Este artículo se centra en una experiencia sociocultural en Pere Garau (Palma), barrio conocido por su popularidad multicultural y comercial, y que además cuenta con un plan de renovación urbana para mejorar la calidad de vida de los residentes (Ballester y Oliver, 2014). El objetivo de la propuesta es fomentar el ocio sano en adolescentes, inmigrantes o no, en riesgo o en situación de exclusión social, a través de la cultura mallorquina, y evitar que usen su ocio y tiempo libre en actividades no saludables. Así, se les ayuda a insertarse en la sociedad y a crear relaciones sanas entre iguales, y se fomenta su crecimiento personal.

En conclusión, el ocio cultural tiene un impacto positivo en el desarrollo y el bienestar de estos jóvenes, de manera que se subraya la necesidad de recursos y estrategias adecuadas (López-González, Martínez-Usero y García-Carrión, 2020).

Palabras clave: Ocio y tiempo libre / Adolescentes en riesgo o en situación de exclusión social / Mallorca / Cultura / Adolescentes inmigrantes

1. Introducció

La participació dels adolescents en el lleure a Mallorca ha estat objecte d'estudi per part de diversos investigadors en els darrers anys. Els adolescents que resideixen a l'illa solen participar en activitats esportives, culturals i d'oci a l'aire lliure, tot i que també utilitzen les tecnologies de la informació i la comunicació com una forma d'esbarjo (Gil-Madrona, Prieto-Ayuso, Silva, Serra-Olivares *et al.*, 2019). Seguint Oropesa (2014), l'oci i el temps lliure es poden definir com a activitats desmarcades de l'obligatorietat que abasten, per tant, el temps posterior a l'horari escolar i els caps de setmana, que són sempre voluntàries i mai obligatòries, que pretenen ocupar el temps lliure dels adolescents de forma divertida i alhora educativa, i que fomenten una manera alternativa i lúdica amb què poden adquirir coneixements i aprenentatges de forma jovial i crear vincles entre iguals. A més, tant l'Organització Mundial de la Salut (2017) com el Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat (2018) coincideixen que fer activitats d'oci i temps lliure és fonamental per al desenvolupament saludable dels adolescents, ja que els permet explorar interessos, desenvolupar habilitats, millorar el seu benestar físic i mental, i establir relacions socials positives. Merino (2021) posa el focus en la importància del desenvolupament social i emocional de les persones que participen en activitats d'oci i temps lliure, especialment aquells joves que es troben en risc o en situació d'exclusió social.

Segons l'informe *Los datos sobre migraciones que necesitas conocer en España*, de l'Observatori Social de La Caixa (2021), el 2020, a l'Estat espanyol, hi havia un total de 926.029

infants i joves d'origen estranger, xifra que representa l'11,5 % de la població menor d'edat de l'Estat. Aquest percentatge ha anat augmentant en els darrers anys a causa de l'increment dels fluxos migratoris.

Diversos estudis s'han centrat en les problemàtiques que poden patir els joves immigrants, com ara l'augment de la probabilitat d'estar en situació de risc (un 26,9 % davant un 21,6 % dels joves nadius, segons el Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat, 2018); nivells més alts d'estrès i d'ansietat (Ríos i Hernández, 2014); més discriminació (Portes, Aparicio i Haller, 2018), o més estrès i problemes emocionals (Flórez, 2017), en comparació amb els seus iguals nadius. Segons aquests darrers autors, aquestes situacions afecten directament la seva autoestima, el seu benestar emocional i la seva identitat.

1.1. L'oci dels adolescents a Mallorca

Merino (2021) defineix l'adolescència com una etapa clau en el desenvolupament humà cap a la vida adulta, durant la qual els adolescents experimenten canvis físics i psicològics, així com canvis en el seu entorn i en les seves relacions. Les persones adolescents en risc d'exclusió social no poden abstreure's del seu entorn i es veuen sotmeses a un gran estrès i ansietat que poden desembocar en un altre tipus de psicopatologies que les fan molt vulnerable (Delgado *et al.*, 2020), per aquest motiu la inclusió social d'aquest col·lectiu mitjançant la cultura pot ser una estratègia efectiva de prevenció i de millora del seu benestar.

A Mallorca, dos estudis informaven de la importància de les activitats culturals i de l'àmplia oferta que hi havia, tot i que no estava sempre adaptada a les seves necessitats i preferències (Sánchez, 2021) i que la participació variava en funció del gènere, l'edat i el nivell socioeconòmic (Lorenzo de Martín, 2018). Sánchez (2020) confirma que els adolescents immigrants residents a Mallorca poden enfrontar-se a barreres d'adaptació centrades en l'adaptació a la nova cultura i a l'idioma o en la formació de xarxes i relacions socials. A més, cal tenir present la nova realitat, atès que autors com Urosa (2020) expliquen que després del confinament hi ha una tendència a emprar cada cop més la interacció tecnològica i menys la interacció social. Un any abans, l'estudi de Vicens *et al.* (2019) ja conclouia que la majoria d'adolescents enquestats no participava regularment en activitats físiques, i que passaven la majoria del temps lliure en activitats sedentàries, com mirar la televisió o utilitzar dispositius electrònics. Segons Flórez (2017), els adolescents que reporten més temps d'ús de dispositius electrònics presenten més nivells d'ansietat i de depressió.

L'estudi més recent, fet per Merino (2021), se centra en la participació dels adolescents en activitats de lleure i temps lliure durant els caps de setmana. Els resultats mostren que els adolescents mallorquins solen participar en activitats a l'aire lliure, com anar a la platja, fer esport i passejar, i també en activitats de socialització, com sortir amb amics i anar a festes. L'estudi també indica que l'ús de les tecnologies de la informació i la comunicació és una activitat comu-

na dels adolescents durant el temps lliure.

1.2. Programes d'oci i temps lliure per adolescents

Podem destacar quatre aspectes importants del fet d'emprar l'oci i el temps lliure com a mètode d'inclusió social:

1. IMPORTÀNCIA DE L'OCI I DEL TEMPS LLIURE EN LA INCLUSIÓ SOCIAL. El lleure és fonamental per al desenvolupament integral dels adolescents. Aquestes activitats els permeten explorar interessos, adquirir noves habilitats, relacionar-se amb altres persones i construir una identitat pròpia. Per als adolescents en risc o en situació d'exclusió social, l'accés a oportunitats d'oci significatives pot marcar la diferència en el seu procés d'inclusió social i de desenvolupament personal (Rodrigo i Vallejo, 2018).
2. LLEURE COM A EINA EDUCATIVA. El lleure pot ser utilitzat com una poderosa eina educativa per fomentar la inclusió dels adolescents en risc o situació d'exclusió social. Els programes d'oci educatiu poden proporcionar un entorn segur i de suport en què els joves poden participar en activitats enriquidores, com tallers artístics, esports, música o activitats a l'aire lliure. Aquestes experiències poden enfortir les seves habilitats socials, millorar la seva autoconfiança i promoure la participació ciutadana activa (Aventín, 2016).
3. LLEURE INCLUSIU I PARTICIPACIÓ COMUNITÀRIA. És fonamental promou-

re un lleure inclusiu que permeti la participació activa dels adolescents en risc o situació d'exclusió social. Això implica garantir que hi hagi oportunitats d'oci accessibles, adaptades a les seves necessitats i obertes a la diversitat cultural i social. El fet de fomentar la participació d'aquests joves en activitats comunitàries i en la presa de decisions relacionades amb el lleure pot empoderar-los, enfortir el seu sentit de pertinença i promoure la cohesió social (García, 2018).

4. PAPER DELS PROFESSIONALS DEL LLEURE. Els professionals del lleure, com ara educadors socials i animadors socioculturals, exerceixen un paper fonamental en la implantació de programes de lleure inclusius per als adolescents en risc o situació d'exclusió social. Aquests professionals poden dissenyar activitats adaptades a les necessitats dels joves, promoure la participació activa, fomentar la igualtat d'oportunitats i proporcionar un entorn segur i enriquidor (Caride, 2014).

Crespo, Pernas i Boó (2016) ens adverteixen que l'oci i el temps lliure també poden tenir efectes negatius si s'utilitzen com una forma d'escapar dels desafiaments i dels problemes associats a l'exclusió social i la marginalització. Aquests programes se solen dur a terme principalment en tres àmbits, que són els de la proposta presentada: (1) activitats físiques i esportives, que capaciten en habilitats i competències socials per ajudar els adolescents immigrants a desenvolupar relacions saludables i afrontar els desafiaments associats a l'exclusió so-

cial (Crespo, Pernas i Boó, 2016); (2) museus i galeries d'art, mitjançant visites guiades, tallers i programes educatius (Museu Nacional Centre d'Art Reina Sofia, Museu del Prado i Museu Picasso de Màlaga en serien un exemple), i (3) gastronomia, mitjançant tallers i cursos de cuina (Mecca, 2018).

És important destacar que aquestes iniciatives d'oci i temps lliure siguin avaluades de manera regular per mesurar-ne l'efectivitat i fer ajustos si és necessari. A més, és bàsic que s'involucrin els adolescents en risc d'exclusió social en la planificació i el disseny d'aquestes activitats per assegurar que siguin rellevants i significatives per a ells (Saéz 2019).

A Mallorca, hi ha diverses iniciatives que cerquen emprar la cultura com a eina per als adolescents en risc d'exclusió social (Trobat *et al.*, 2020). Com assenyalen Ballester, Muñoz i Oliver (2016), introduir en la societat els adolescents en risc d'exclusió mitjançant la cultura pot ser una estratègia eficaç per facilitar-ne la integració social i millorar-ne el benestar.

Hi ha diverses iniciatives a Mallorca relacionades amb activitats culturals per prevenir el risc d'exclusió social dels joves, com el Pla de Suport a la Infància i l'Adolescència en Situació de Risc i Exclusió Social de Mallorca (2012); programes específics per prevenir el consum de substàncies i la violència en l'àmbit familiar, o iniciatives municipals com Cultura al Barri, de l'Ajuntament de Palma (2021), i Cultura Viva, fet a Manacor en col·laboració amb el Consell de Mallorca (Sáez, 2019). En definitiva, i com indica Urosa (2020), cal que aquests programes incloguin la provisió de suport emocional i psicològic, la promoció de la

integració social i l'eliminació de les barreres en l'accés a l'educació i els serveis socials.

2. El barri de Pere Garau

El programa que es presenta en aquest article s'ha desenvolupat al barri de Pere Garau, un dels barris més populars i amb més activitat comercial de la ciutat. Cal destacar-ne

especialment el mercat i el nombre d'edificis històrics, com ara l'església de Santa Maria de la Salut. El barri és també un dels que té més diversitat ètnica (Ballester i Oliver, 2014; Pérez i Mantiñán, 2020) i dels que s'enfronta a diversos desafiaments, com la manca d'espais verds o la necessitat de renovar determinats aspectes urbans. A continuació, es presenta a la taula 1 una DAFO sobre aquest barri:

Taula 1. Anàlisi DAFO sobre el barri de Pere Garau

Debilitats	Fortaleses
Baix nivell econòmic de la població Risc d'exclusió Atur	Presència de serveis socials i culturals Presència de diferents llocs religiosos Diferents activitats comunitàries Vida quotidiana en comunitat
Amenaces	Oportunitats
Conflictes entre diferents grups socials Punts de venda de droga Gentrificació	Multiculturalitat Població equilibrada quant a l'edat Mercat de Pere Garau

Font: Elaboració pròpia

En aquest barri hi ha la Fundació Hadas Kids, entitat on s'ha duit a terme aquesta intervenció. La fundació té com a objectiu donar suport i atenció a infants i adolescents en risc o situació d'exclusió social oferint diferents serveis, en què s'inclouen atenció psicològica, suport emocional, assessorament i orientació, activitats de lleure i entreteniment, i ajuda econòmica per cobrir les despeses relacionades amb el tractament mèdic. Aquesta entitat també acull alumnat de pràctiques d'Educació Social (Fundació Hadas Kids, 2023).

3. Enllaçant mons, cultivant arrels

Lorenzo de Martín (2018), en el seu treball sobre les identitats culturals i la participació social dels adolescents a Mallorca, conclou que els joves que participen activament en les activitats culturals i socials del seu entorn comprenen millor la seva pròpia identitat cultural i se senten més satisfets amb la seva vida. En aquest sentit, la proposta tenia com a objectiu fomentar l'oci sa en adolescents immigrants o no, en situació o risc d'exclusió social, mitjançant la cultura mallorquina,

i evitar que emprassin el seu oci i temps lliure en activitats que no fossin saludables i que no fomentassin el seu creixement personal, de manera que s'ajudàs a inserir-los en la societat i a crear relacions sanes entre iguals.

La durada va ser de sis mesos. Cada mes es treballava una activitat durant dues hores a les instal·lacions. La temporització d'aquest projecte es va fer per aconseguir la major participació possible dels pares, per això es feren dos grups amb sessions a diferents hores cada setmana, una els dimarts a les 16.00 hores i una altra els dijous a les 18.00 hores. Cada activitat, llevat de la primera (activitat 1) i la darrera (activitat 6), tenien una durada d'un mes.

La primera activitat (presa de contacte) tenia els objectius següents:

1. Conèixer els incentius que motiven els adolescents a formar part del projecte.
2. Fomentar el vincle i la relació entre professionals i participants.
3. Informar dels objectius i de la finalitat del projecte.
4. Fomentar la participació i donar visibilitat dins el lleure a la cultura mallorquina.

Les quatre activitats centrals tenien els objectius següents:

1. Fomentar una bona participació i intervenció entre iguals a través de les diferents intel·ligències múltiples.
2. Cultivar la intel·ligència espacial i intercultural.

3. Fomentar la participació i donar visibilitat dins el lleure a la cultura mallorquina.

Finalment, la darrera activitat se centrava en les finalitats següents:

1. Convertir el centre educatiu en un espai interactiu en què els adolescents, els seus familiars, la comunitat i l'equip docent intervinguessin i creassin una convivència positiva.
2. Animar persones que no havien participat en el projecte a formar part de la comunitat i, d'aquesta manera, promocionar-lo i visibilitzar-lo.
3. Recaptar fons per al casal.

La taula 2 resumeix l'objectiu de les sessions, així com l'activitat que s'hi treballava.

Imatge 1. Full del projecte

Imatge 2: Full de promoció del festival

Per donar a conèixer el projecte i el seu desenvolupament, es varen crear fulls volanders (*flyers*) virtuals, que es penjaren a les xarxes socials de la Fundació Hadas Kids (imatge 1), així com un de promoció del festival (imatge 2).

L'avaluació del projecte va ser doble: de seguiment i de resultats. Per avaluar els resultats obtinguts, es va passar un qüestionari final, que s'emplenava presencialment, per recollir la informació sobre la intervenció familiar, la participació dels adolescents, la satisfacció, les destreses dels adolescents en intel·ligències i l'avaluació de la intervenció amb els professionals. Per avaluar el seguiment del projecte, en acabar cada sessió, els professionals avaluaven el seguiment de les activitats, i els participants, la seva satisfacció.

Taula 2. Resum de les activitats del projecte

Activitat 1. Presa de contacte

Activitat de presentació amb convidada a berenar al centre mentre s'explica el motiu del programa. Visionat d'un vídeo sobre activitats que es poden fer a Mallorca adaptades als interessos de les persones usuàries.

Per motivar que els adolescents s'integrin, es du a terme una dinàmica de presentació en què expliquen els seus gusts i aficions, per tal que els dinamitzadors puguin preparar activitats que els interessin i apropar-los més a la integració en la societat.

Es fa una segona reunió amb aquests adolescents per organitzar les activitats i encarregar un lloc a cadascun segons les seves preferències sobre art i creativitat. S'estableixen els horaris de les sessions.

Activitat 2. Taller de música i ball

Durant les sessions del taller de música, els usuaris parlen dels instruments i les cançons típiques dels seus països d'origen o de la seva cultura. Durant la segona setmana, es planteja fer un popurri de totes les cançons que representin cada cultura i/o país amb la música típica mallorquina, i es comencen els assaigs per fer el mix de cançons. Se'ls ensenya a tocar els instruments i a cantar les cançons amb ajuda dels dinamitzadors.

Posteriorment, se'ls ensenya l'origen de cada ball i els instruments musicals de la cultura mallorquina. La fundació proporciona materials perquè fabriquin els seus propis instruments i aprenguin a tocar-los. També se'ls mostra un ball típic de Mallorca, que han d'aprendre. La música serà la que hagin après en el taller de música.

continua

Activitat 3. Taller d'art cultural

S'organitzen una sèrie de sessions que consisteixen a fer figures típiques de Mallorca. Abans d'impartir cada taller, els organitzadors de l'activitat expliquen el significat i l'origen de cada escultura. Entre les proposades hi ha siurells, caretes de dimonis, vidre bufat i estris de cuina de ceràmica.

Activitat 4. Taller culinari

Es tracta d'un conjunt de sessions que consisteixen a elaborar postres típiques de Mallorca. Abans d'impartir cada taller, els organitzadors de l'activitat n'expliquen el significat i l'origen. S'elaboren rosaris, bunyols, crespells, ensaïmades i gransat d'ametla.

Activitat 5. Taller d'excursions històriques

En aquesta sessió es fan excursions pels diferents punts històrics i culturals de Mallorca. Durant l'activitat es fan fotografies i vídeos per mostrar els punts visitats. En tornar de cada excursió, els joves han de fer una enciclopèdia amb tot el que han après. Mostraran i explicaran el resultat el dia del festival. A més, es creen fullets casolans per repartir i explicar la cultura a Mallorca a altres persones interessades, com ara les excursions a Sòller, a Valldemossa, al castell de Bellver i al barri antic de Palma.

Activitat 6. Festival cultural i mercadet

S'imparteixen un conjunt de tallers. Els adolescents i els educadors són els encarregats de l'organització i de preparar el berenar que es proporcioni mentre es fan les activitats.

Es fa una primera sessió a principi de setmana amb els grups d'adolescents junts per organitzar el festival. Els dinamitzadors estructuren la reunió, però són els adolescents els encarregats d'organitzar el festival al seu gust. El dijous es fa el festival, amb una durada de quatre hores perquè les persones usuàries s'hi incorporin quan puguin i per poder mostrar tot el que s'ha planejat i fet durant els mesos anteriors.

Les activitats foren les següents:

1. Música i colors

En aquesta activitat foren necessaris mocadors de diferents colors per repartir a cada convidat individualment. Els usuaris encarregats de l'activitat de música havien de cantar una cançó en funció del color que mostraven els convidats. Per exemple, si els convidats aixecaven el mocador vermell, havien de cantar *Sant Antoni*.

2. Ball i atzar

Aquesta activitat es va enfocar a la participació grupal, en què es potencià el desenvolupament psicomotor i cognitiu. Els infants feren l'activitat vestits amb els atuells que havien elaborat al taller de cultura. Els organitzadors ballaven segons una música de fons.

3. Llogaret d'accessoris i culinaris

Els joves i els organitzadors del taller artesanal tenien un espai on feien accessoris artesans i culinaris.

4. Museu de curiositats i excursions

Es va preparar un espai amb fullets casolans amb una guia i curiositats de totes les excursions que havien fet, a més es va muntar un minimuseu amb fotos dels joves als llocs que havien visitat. També explicaven la història i l'origen de cadascun.

4. Conclusions

L'oci i el temps lliure poden exercir un paper cabdal en la inclusió social de joves immigrants. Amb programes i activitats d'oci dissenyats adequadament, es poden donar oportunitats per al desenvolupament personal, la participació social, l'aprenentatge i l'adquisició d'habilitats importants (Venegas *et al.* 2021). Aquests programes poden proporcionar un espai segur i estructurat en què aquests joves poden fer activitats recreatives, esportives, artístiques o educatives. Aquestes experiències positives els poden ajudar a enfortir l'autoestima, fomentar l'adquisició d'habilitats socials i promoure una major confiança en si mateixos (Huelin, 2020).

En unir-se a grups d'iguals i participar en activitats compartides, els joves poden desenvolupar relacions positives amb altres persones que viuen la mateixa situació, millorar les seves habilitats de comunicació i establir una xarxa de suport. Aquestes connexions socials poden ser fonamentals per trencar el cicle d'exclusió i oferir als joves oportunitats de pertinença i participació en la societat (Venegas *et al.* 2021). Al mateix temps, pot fomentar l'apreciació de la cultura, el desenvolupament d'habilitats creatives i la promoció del pensament crític. (Alves i Isayama, 2016). En aquesta mateixa línia, i seguint García, López i Rodríguez (2021), aquests programes permeten proporcionar oportunitats d'oci accessibles i adaptades a les necessitats d'aquests adolescents, i emfatitzen l'impacte positiu que tenen en el desenvolupament personal, de les habilitats socials i del sentit de pertinença al lloc on resideixen, d'aques-

ta manera es genera una conscienciació respecte a conservar i cuidar la cultura i la ciutat en la qual viuen.

A més, segons l'informe de Díez i Muñiz (2022), els programes d'oci i temps lliure implantats en aquest territori han demostrat resultats positius en termes de millora del rendiment acadèmic, de reducció de la delinqüència juvenil i de foment de la cohesió social.

Per aconseguir-ho, clarament cal lluitar contra les dificultats que poden aparèixer, com la manca de recursos econòmics, la manca d'un espai adequat i estable o la disponibilitat de temps per acudir a totes les sessions.

En definitiva el projecte ha volgut proporcionar oportunitats de lleure significatives i accessibles i el suport adequat per dur-les a terme, per tal de contribuir al desenvolupament personal, l'enfortiment social i l'empoderament (García-Carro, 2020) dels joves immigrants de la barriada de Pere Garau.

Nota: Aquest treball és el resultat del treball de fi de grau (Grau Universitari en Educació Social de la UIB) presentat el mes de juny de 2023 i tutoritzat per Marga Vives Barceló.

Referències bibliogràfiques

- ALVES, C.; ISAYAMA, H. F. (2016). Programa Escola da Família: el currículum de los ejes del deporte y de la cultura y la relación con el ocio. Dins: CUENCA, J. (Ed.) *Efectos sociales del ocio y las industrias creativas y culturales: una mirada desde diversos ámbitos, colectivos y contextos*, 97-216. Servicio de Publicaciones Argitalpen Zerbit-

- zua. <https://www.torrossa.com/en/resources/an/3145949#page=197>.
- AJA, E.; ALONSO, L.; FERRERA, V.; FRAILE, M. (2018). *Cultura, diversidad y cohesión social: desafíos y oportunidades para la inclusión en España*. Centro de Investigaciones Sociológicas. https://www.cis.es/cis/export/sites/default/-Archivos/Marginales/3070_3089/3081/CIS308.pdf.
 - AVENTÍN, A. (2016). *Análisis del fenómeno de las drogas en Monzón: Prevención a la drogodependencia y reducción de riesgos a través del ocio y tiempo libre*. Universitat de Saragossa [treball fi de grau]. <https://zaguan.unizar.es/record/86031>.
 - AJUNTAMENT DE PALMA (2021). *Cultura al Barri*. Ajuntament de Palma
 - BALLESTER, L.; OLIVER, J. L. (2014). *Análisis y valoración estratégica del programa CaixaProinfancia en Mallorca*. https://fundacionlacaixa.org/documents/10280/977621/informe_baleares_mapeo_es.pdf.
 - BALLESTER, L.; MUÑOZ, C.; OLIVER, J. L. (2016). Evaluación de la percepción del impacto del programa CaixaProinfancia en Mallorca. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, (28), 57-69. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=135047100006>.
 - CARIDE, J. A. (2014). Del ocio como educación social a la pedagogía del ocio en el desarrollo humano. *Edetania*, (45), 33-5.3.
 - CRESPO, L. V.; PERNAS, R. G.; BÓO, Y. T. (2016). Ocio y usos del tiempo libre en adolescentes de 12 a 16 años en España. *Educação e Pesquisa*, (42), 987-999. <https://doi.org/10.1590/S1517-9702201612152404>.
 - DÍEZ GUTIÉRREZ, E. J.; MUÑIZ-CORTIJO, L.-M. (2022). La educación social en la escuela: una revisión actualizada. *Revista de Investigación Educativa*, 40(2), 403-419. <https://doi.org/10.6018/rie.454511>.
 - FLÓREZ, M. (2017). Problemas conductuales y emocionales en niños inmigrantes latinos entre 6 y 12 años en Palma de Mallorca. Universitat de les Illes Balears (tesi doctoral). <http://hdl.handle.net/10803/107959>.
 - FUNDACIÓN HADAS KIDS (2022). <https://www.fundacionhadas.com/>.
 - GARCÍA MEDINA, R. (2018). Inclusión y convivencia para prevenir el racismo, la xenofobia y otras formas de intolerancia: uno de los retos principales de nuestro sistema educativo. *Ciencia, Técnica y Mainstreaming Social*, (2), 53-65. <https://doi.org/10.4995/citecma.2018.9852>.
 - GARCÉS, Y.; SANTANA, L. E.; FELICIANO, L. A. (2020). Proyectos de vida en adolescentes en riesgo de exclusión social. *Revista de Investigación Educativa*, 38(1), 149-165. <https://doi.org/10.6018/rie.332231>.

- GIL-MADRONA, P.; PRIETO-AYUSO, A.; SILVA, S. A. D. S., SERRA-OLIVARES, J.; AGUILAR JURADO, M. Á.; DÍAZ-SUÁREZ, A. (2019). Hábitos y comportamientos relacionados con la salud en adolescentes durante su tiempo libre. *Anales de Psicología*, 35(1), 140-147. <https://dx.doi.org/10.6018/analesps.35.1.301611>.
- GONZÁLEZ, J. M.; PIÑEIRA, M. J. (2020). La ciudad desigual en Palma (Mallorca): geografía del confinamiento durante la pandemia de la COVID-19. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, (87). <https://doi.org/10.21138/bage.2998>.
- HUELIN, S. (2020). Revisión sistemática de programas de intervención con menores en riesgo de exclusión social. Universitat de Granada [treball de fi de grau].
- LÓPEZ-GONZÁLEZ, E.; MARTÍNEZ-USERO, J. A.; GARCÍA-CARRIÓN, R. (2020). Ocio y tiempo libre: Una estrategia para la inclusión de los adolescentes en situación de riesgo. *Revista Internacional de Sociología*, 78(1), e191. <https://doi.org/10.3989/ris.2020.78.1.19.161>.
- MARLOWE, J.; BOGEN, R. (2015). Young people from refugee backgrounds as a resource for disaster risk reduction. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, (14), 125-131. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2015.06.013>.
- MECCA, M. (2018). Descubriendo el ocio nocturno urbano: primeras experiencias entre adolescentes en Barcelona. Universitat Autònoma de Barcelona [tesi doctoral]. <https://hdl.handle.net/10803/462061>.
- MERINO, N. (2021). La importancia de un ocio y tiempo libre alternativo y saludable. Propuesta de intervención socioeducativa con adolescentes en riesgo de exclusión social. Universitat de Valladolid [treball de fi de grau]. <https://uvadoc.uva.es/handle/10324/49980>.
- MINISTERI DE SANITAT, SERVEIS SOCIALS I IGUALTAT. (2018). *Guía de recomendaciones para el ocio y tiempo libre de los adolescentes*. <https://www.mscbs.gob.es/profesionales/saludPublica/prevPromocion/promocion/saludJovenes/docs/Guia-OcioAdolescentes.pdf>.
- ORGANITZACIÓ MUNDIAL DE LA SALUT. (2017). *Promoción de la salud de los adolescentes a través del ocio y el tiempo libre*. <https://www.who.int/es/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-health-promotion-through-leisure-time-activities>.
- OROPESA, N. F. (2014). La influencia del tiempo libre en el desarrollo evolutivo adolescente. *Apuntes de Psicología*, 32(3), 235-244. <https://idus.us.es/bitstream/handle/11441/85215/521-1199-1-SM.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- PORTES, A.; APARICIO, R.; HALLER, W. (2018). Hacerse adulto en España: la integración de los hijos de inmigrantes. *Anuario CIDOB de la Inmigración*, 2018, p. 148-181. <https://>

- doi.org/10.24241/AnuarioCIDO-Blnmi.2018.148.
- RÍOS, M.; ALEXANDRA, M.; HERNÁNDEZ, L.; LINA M. . Descripción de procesos migratorios en Almería España y su repercusión en la salud mental. *Revista Facultad Nacional de Salud Pública*, 2014, 32(1), S67-S77. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=12058124007>
 - ROGRIGO, P.; VALLEJO, S. (2018). Nuevos horizontes de ocio y participación infantil. Dins: MADARIAGA, A.; PONCE DE LEÓN, A. (Coord.) *Ocio y participación social en entornos comunitarios*, 213-233.
 - SÁEZ I QUETGLAS, D. (2019). L'Escola Municipal de Mallorquí de Manacor i la recuperació del paper educatiu i social de la Llengua Catalana a Mallorca (1960-1980). Universitat de les Illes Balears [tesi doctoral. <http://hdl.handle.net/11201/149121>].
 - SÁNCHEZ FLORES, D. (2021). Comunicación turística de las comunidades autónomas españolas durante la pandemia de COVID-19. Universitat de Sevilla [treball de fi de grau]. <https://hdl.handle.net/11441/126023>.
 - SÁNCHEZ OTEROS, H. (2020). Elementos vinculados a la integración e inclusión de alumnos migrantes marroquíes en educación infantil. Universitat Pontificia de Comillas [treball de fi de grau]. <http://hdl.handle.net/11531/43149>.
 - TROBAT, B. M., CARDELL, C. O., ALVAREZ, L., NOGUERA, B. G., PAREDES, F. G., & BALO, R. C. (2020). Apuntes sociológicos de las inmigrantes suramericanas (Ecuador, Bolivia y Colombia) en Mallorca. *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, (40), 51-65. <https://doi.org/10.6018/areas.417591>.
 - UROSA DOMINGO, J. M. (2020). Hábitos de actividad física en la Comunidad de Madrid antes y durante la pandemia del COVID-19. Universitat Politècnica de Madrid [tesi doctoral]. <https://doi.org/10.20868/UPM.thesis.66469>.
 - VENEGAS ÁLVAREZ, G.; PROAÑO RODRÍGUEZ, C.; TELLO CÓNDOR, G.; CASTRO BUNGACHO, S. (2021). Actividades lúdicas para el mejoramiento de la lectura comprensiva en estudiantes de educación básica. *Horizontes. Revista de Investigación en Ciencias de la Educación*, 5(18), 502-514. <https://doi.org/10.33996/revistahorizontes.v5i18.191>.
 - WORLD HEALTH ORGANIZATION. REGIONAL OFFICE FOR EUROPE. (2020). *Migration and health: enhancing intercultural competence and diversity sensitivity*. World Health Organization. Regional Office for Europe. <https://iris.who.int/handle/10665/332186>.